

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI
MUQIMIY NOMIDAGI QO'QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

FILOLOGIYA FAKULTETI
O'ZBEK ADABIYOTI KAFEDRASI

“O'ZBEK BOLALAR ADABIYOTI ” FANIDAN
“Hamza va Avloniy ijodi” mavzusiga tayyorlagan
MA'RUZA MATNI

TUZUVCHI:

X.FOZILOVA

QO'QON -- 2010

Ҳамза ва Абдулла Авлоний ижоди.

Р Е Ж А:

1. Ҳамзанинг ҳаёти ва ижоди ҳақида.
2. Шоирнинг тарбиявий мавзуда яратган шеърлари.
3. Ҳамзанинг дарсликлари ҳақида.
4. А.Авлонийнинг ҳаёти ва ижоди.
5. Авлонийнинг педагогик фаолияти ва дарсликлари.
6. Авлоний асарларининг тарбиявий аҳамияти.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкуриси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин. “Тафаккур”, 1998, 2-сон.
2. Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. “Фидокор”, 2002 йил 8 июн.
3. Жумабоев М. Болалар адабиёти. Олий ўқув юртларининг мактабгача тарбия факультетлари учун дарслик. Т.: Ўқитувчи, 1994 йил.
4. Жумабоев М. Болалар адабиёти. Т.: Ўқитувчи, 2002 йил
5. Жумабоев М. Болалар адабиёти. Т.: Ўқитувчи, 2003 йил.
6. Муаллифлар жамоаси. Ўзбек болалар адабиёти ва адабий жараён. Т., “Фан” 1989 йил.
7. Баракаев Р. Ўзбек болалар адабиёти ва А.Авлоний ижоди. “Фан”, 2004й.

Таянч тушунчалар:

1. Ҳамза “Енгил адабиёт”, “Ўқиш китоби”, “Ахлоқ ҳикоялари”, “Енгил адабиёт” дасликларини яратган.
2. Халқ педагогикасида Авлонийнинг “Биринчи муаллим”, “Алифбо”, “Иккинчи муаллим” “Ўқиш китоби” дарсликлари катта рол ўйнайди.

Ҳ.Ҳ.Ниёзий 1889 йилда Қўқон шаҳрида табиб оиласида таваллуд топди. Унинг педагогик фаолияти 1911 йилдан бошланди. У дастлаб Қўқон шаҳрининг Ҳожибек гузарида камбағалларнинг болалари учун мактаб очди.

Ҳамза меҳнаткаш халқ оммаси ва унинг болаларини ўқитиш ва тарбиялаш мақсадида, уларни моддий жиҳатдан таъминлашни назарда тутиб, “Ёрдам жамияти” ташкил қилади. Шу жамият орқали у ўқувчиларни ўқув қуроллари, кийим-кечак ва озиқ-овқат билан таъминлаб турди.

1914 йилда жаҳон урушининг бошланиши Туркистон бошига тушган бало бўлади. Уруш таъсирида меҳнаткаш халқ янада қашшоқлашади, болалар ниҳоятда ачинарли аҳволда яшайдилар. Бу ҳол Ҳамзага таъсир қилади. Шоир уларнинг оғир аҳволини ифодаловчи шеър ва мақолалари билан матбуотда мунтазам равишда қатнашиб туради. Ҳамза 1914 йилда “Садои Туркистон” рўзномасида босилган шеърида халқ аҳволини шундай таърифлайди:

...Камбағаллар титрашиб юргай ялонғоч изғушуб,

Ох, бу фақир асорат онлари сайёддир,
Дил шикаста, бағри хун, кўзида ёш шашқатор,
Отасиз, бахтсиз етимлар ҳолига фарёддир.

Шундай шароитда Ҳамза “бир илож қилиб камбағал болалар учун “Дорил етим”(“Етимлар мактаби”)ни очади ва ўзи ўқитувчилик қилади. Ҳамза биринчи синф ўқувчилари учун “Енгил адабиёт”, 2-синф учун “Ахлоқ ҳикоялари” ўқиш китобларини тузади.

Ҳамза 1915 йилда Марғилонга бориб, камбағал болалари учун мактаб очади. 1918 йилда эса Фарғонага бориб ўқитувчиликни давом эттиради ва у ердаги ёш санъаткорлар-ихлосмандларни тўплаб, “Сайёр драм труппа” ташкил қилади. 1919 йилнинг бошларида Ҳамза Қўқондаги 1-боқимсиз болалар уйига мудир қилиб тайинланади. Бу ерда у уч синфли мактаб очиб, ўзи ўқитувчилик қилади. 1922-24 йилларда шоир Қорақалпоғистоннинг Хўжайли районидаги 1-болалар уйи мудир ва ўқитувчиси бўлиб ишлайди. Айни вақтда у халқни янги замон қурилиши томон чақирувчи бадий ижодини давом эттиради.

Шоир 1928-29 йилларда Шоҳимардонга бориб ўқитувчилик қилади.

Ҳамзанинг тарбиячилик фаолиятини унинг шу мавзудаги асарлари янада тўлдиради. Унинг тарбиявий мавзуда яратган “Илм иста”, “Мактаб”, “Китоб”, “Ўқи”, “Қалам”, “Ҳикоя”, “Тўғри сўз бола”, “Ҳикоят”, “Тошбақа билан Чаён”, “Боланинг ёмон бўлмоғига сабаб бўлган онанинг жазоси” каби шеърлари характерлидир. Бу асарлар шоирнинг 1914 йилгача бўлган ижодидан намуна сифатида тахсинга лойиқдир.

Ҳамза халқни ўқитиш, саводхон қилиш учун тинимсиз интилади ва курашади. Мактаблар учун дарслик ва қўлланмалар ёзишни ўзига мақсад қилиб олган болаларнинг чин дўсти Ҳамза бу йўлда анча ишларни амалга оширади. Ҳамза ёзган дарсликлар унинг ўша даврдаги дунёқараши, бадий ижоди, болалар адабиётини тушуниши ҳақида кўпгина маълумот беради. Бу ғоя “Енгил адабиёт” да ўз аксини топган.

Муаллим – олимнинг бу китобидан муносиб ўрин олган “Мактаб хусусинда” асари алоҳида ажралиб туради. У бу шеърда мактабни миллатнинг қуёшига, гули ва болига ўхшатиб таърифлайди:

Мактаб миллат қуёши,
Балки кўз ила қоши.
Кўзсиз, қошсиз кишининг
Қандай хунукдир боши.

Мактаб миллат саройи,
Илму адабнинг жойи.
Дунёда энг саодат
Ахтарганларнинг жойи.

“Биринчи синф боласининг сўзи” шеърда шоир ўша қуёшга, нурга, гулга, бахтга интилган ўқувчининг ёзув ва чизувни ўрганиб олиб бахтга эришаётганлигини унинг номидан, -

Менинг ўқуб, ёзганим,
Олтин, кумуш қазганим,

Тилак сари учувга

Гўё қанот ёзганим, - каби мисраларда баён қилади.

Ҳамза худди шу дарсликдан ўрин олган “Тўғри сўзла” шеърида ҳар қандай ҳолатда ҳам, ҳатто бошингга қилич келганда ҳам тўғри сўз бўл, деб ўз ўқувчисини, ёш китобхонни тўғри сўз бўл, деб ўз ўқувчисини, ёш китобхонни тўғри сўз бўлишга ундайди:

Тўғри сўзла эй ўғул,

Тил бурмағил ёлғонга ҳеч.

Бир масал бор: тўғри сўзлар

Бошини кесмас қилич.

Ҳамзанинг “Енгил адабиёт”га киритган шеърларидаги бош қаҳрамонларнинг белгили хусусиятларидан бири – тўғри сўзлик. Шоир болаларни тўғри ва ростгўй бўлишга, зарарли ва фойдасиз ишлардан қочиб ижобий ишлар билан шуғулланишга, кишиларнинг яхши сифатларидан ибрат олишга чақиради. “Тўғри сўз бола”да бу фикр янада жонли чиққанини кўрамиз. Ҳамза бу шеърида барча нарса пул ва бойлик билан ўлчанган жамиятда ҳамма нарсадан кўра ҳақиқатни устун қўйган ижобий қаҳрамон – бола образини яратади.

Бир бола ўқишдан қайтаётганда икки киши унинг олдини тўсиб, бири деди: “Танга берурман сенга, сўзла бир озгина ёлғон манга”.

Шунда бола унга жуда донолик билан жавоб беради:

Сўзланг, ака, қоматингизга қараб,

Бу сўзингиз аслида ёлғон эрур,

Тангага ёлғонни ким олган эрур.

Сизда кўп эркан ўзи ёлғон ака,

Сиз ани аввал сотиб айланг адо.

Ҳамза бу шеърида болаларни ёшлигиданоқ ростгўйлик руҳида тарбиялаш лозимлигини уқтиради, уларни ёлғончилик ва алдамчиликдан узоқроқ юришга чақиради.

Шу китобда “Қиморнинг боши” деган бир шеър бор. Бу асарда Ҳошимжон деган боланинг аянчли қисматидан тўғри хулоса чиқаришга чақиради. Ҳошимжоннинг “Тўптош”, “Жуфтми тоқ” деган ўйинларни ўйнашдан аста-секин қимор ўйнашга ўрганганини, бора-бора қиморга муккасидан кетиб, охирида бор-йўғини қиморга бой берганини, ниҳоят унинг гўлоҳликка тушиб, хорликда ўлиб кетганини ифода этади.

“Ўқиш китоби” Ҳамзанинг иккинчи дарслигидир. Унда тўққизта дарс бўлиб, уларнинг ҳар бири ахлоқий масалага бағишланган. Барча ҳикояларнинг қаҳрамони ижобий фазилатларни ўзида мужассамлантирган мактаб ўқувчисидир.

“Бир ақлли мактаб боласининг ўз-ўзича домласининг қилган тарбиялари ёдига тушиб, фикрланиб, деган сўзлари” сарлавҳали иккинчи дарсда боланинг нутқ-таърифи воситасида устоз образи чизилади. Ҳамза ўзи орзу қилган ўқитувчини бола тилидан бундай таърифлайди:

Ўйласак, бизнинг эрурлар чин отамиз шул киши,

Чунки бизга билмагани билдирур устодимиз...

Ота бирла онамиздан яхшироқ шафқат қилиб,
Биздаги ҳар камчиликни кўрсатур устодимиз...
Аста-аста бизда бўлган ҳар ёмон, шум феълни,
Ҳар куни айлаб насихат йўкотур устодимиз.

Ёшларни инсонпарварлик руҳида тарбиялаш ишига Ҳамза алоҳида аҳамият беради. Одамларга меҳру муҳаббат қўйиш, кишиларнинг кадр-қимматига етиш, уларни ҳурмат қилиб, иззат-икром билан муомала қилиш, Ҳамзанинг фикрича, ёшлардаги инсонпарварликнинг асосидир. Ёшларни бундай руҳда тарбиялаш даставвал, болаларнинг энг яқин кишиларига айниқса, ота-онасига нисбатан муҳаббат туйғуларини ривожлантиришдан бошланиши керак. Шоир ота-онани ҳурмат қилишни боланинг энг юксак инсоний фазилатларидан бири деб ҳисоблайди. “Ул ақллик бола отасини ҳам қилган тарбия ва шафқатларини ёт этиб деган сўзи” сарлавҳали учинчи ва “Ул ақллик боланинг мушфиқа энаси учинда қилган ташаккурлари” номли тўртинчи дарсларида ота-оналар қиёфаси чизилади.

Ҳамза китобда отанинг лирик образини чизаркан, унинг амри халқ амридан ҳам кучли, деб таърифлайди:

Гар дилингда ўйлаган орзуга етмоқ истасанг,
Қиммат умринг қилмағил беҳудага бекор, ўқи!...

Эй ўғил! Дунёда бўлмоқ истасанг олижаноб,
Ўқуғил мактаб келиб, зинҳор ўқи, минг бор ўқи!

У “Мактаб” шеърида “Ўқуб илму адаб бўлғай гаранг хушёр мактабдин” деб “Инсонни инсон қаторига қўшиш”, инсонни камолотга кўтариш ва уни олижаноб, фазилатли киши қилиб етиштиришда мактабнинг роли катта эканлигини кўрсатади. Шоир мактаб тарбиясининг аҳамиятини юксак баҳолайди, уни сирларнинг хазинаси, одамни одам қиладиган жой деб кўрсатади.

Ҳамза болаларни илмли, одобли ҳамда ҳунарли қилишда китобнинг аҳамияти ниҳоятда катта эканлигини “Китоб” шеърида содда, образли, мазмундор мисраларда тасвирлаб берди. У ўз шеърида китоб билим манбаи, “кўзнинг нури, дил ҳузури, дилларнинг дармони!...”, “Ҳар балодан асрағувчи энг муҳим қиммат яроғ” каби сифат ва таърифлар билан китобни юксакка

кўтаради. Шу билан бирга ҳар бир киши кўнглидаги орзуга етиши учун “Илм манбаи бўлган китоб”ни севиши, саводли бўлиши лозимлигини уқтиради.

Ҳар кўнгилнинг орзуси шул эрур обихаёт,
Қадрини билган кишига, шубҳасиз, жондир китоб...
Кўзнинг нури, дил ҳузури, дилларнинг дармонидир,
Ҳар қоронғу дилга гўё моҳитобондир китоб...
Ҳар киши ёшликда қилса озгина ғайрат агар,
Тез замонда ошно бўлмоғи осондир китоб.

Мумтоз адабиётимизда қалам ҳақида жуда кўп фалсафий шеърлар ёзилган. Ҳамзанинг “Қалам” деб номланган шеъри ҳам ана шундай

асарлардан ҳисобланади. Шоир қаламни маърифат рамзи сифатида “Қорадир гарчи изи нури ҳақиқатдир ўзи” дея қадрлайди.

Ҳамза “Илм иста” шеърида ёшларга мурожаат қилиб кишининг кўзлаган мурод-мақсадларига эришишида илм олишнинг аҳамияти катта эканлигини айтади, ёшларни илм олишга, дунё сирларини ўрганишга даъват қилади. У илмли киши билан илмсиз кишини бир-бирига солиштириб илмли кишини порлоқ офтобга, илмсиз кишини қоронғу кечага ўхшатади. Шунинг учун ҳам Ҳамза илм-фаннинг моҳиятини тушунтиради ва ёшларни илм ўрганишга ундайди:

...Ҳар муроду мақсадингга етмоқ истарсан мурод,
Кўз очиб бедор бўл: даркор илм, даркор илм!
Ул ҳақиқат ойиниға сайқал истарсан Ниҳон,
Илм иста, илм иста, истағил зинҳор илм!

Шунингдек, шоир илм-фанни қуруқ ўрганиб олишнигина тарғиб этмайди, балки унинг халққа хизмат қилишини янги-янги кашфиётлар учун кераклигини назарда тутаяди ва буни болаларга уқтиради:

Илм бизни етургай ҳар мурода,
Бизам илм ўлса учгаймиз ҳавода.
Олим бўлсак дунёда,
Келур ҳар иш бунёда,
Биз ҳам сув ости кезиб,
Ҳам учармиз ҳавода.

Шоир илм-фаннинг куч-қудратини, кишилар онгини ўстиришдаги бағоят катта ролини болаларга содда ва раван мисраларда ифода қилади:

...Олим бўлсак қанча биз,
Ҳар бидъатни янчамиз.
Жаҳл отлиғ душманни,
Кўксина тиғ санчамиз.

Шоир “Ҳикоя” асарида болаларни ёлғон гапирмасликка, ростгўйликка чақиради. Бу ғоя холасининг пулини ўғирлаган оиладаги катта ўғилнинг сири фош этилиши воситасида ифодаланади. Шоир шарманда бўлган бола ҳақида гапириб, қиссадан ҳисса чиқаради:

Ҳисса, кими бўйла хиёнат қилур,
Бир кун ўзин шўйла ҳижолат қилур.

“Тошбақа билан Чаён” масалининг сюжети халқ оғзаки ижодида жуда машҳур. Гулҳаний бу масал мазмунини насрий йўл билан берган бўлса, Ҳамза унга қайта сайқал бериб, назмда баён этган. Ҳамза масалда дўстликни улуғлайди, фирибгарлик, тилёғламаликни эса қаттиқ қоралайди. Тошбақа орқали раҳмдил, чин дўст образини яратади. Чаён образида эса яхшиликка ёмонлик қайтарувчи, тилёғлама, ўз сўзида турмайдиган кишилар фош этилади.

Шоир болаларни танлаб, билиб дўст бўлишга, ёмон ниятли кишилар билан ҳамроҳ бўлмасликка чақиради, кимда-ким яхшиликка ёмонлик

кайтарса, унинг бошига кулфат тушиши турган гаплигини уқтиради. Масалда бундай хулоса чиқарилади:

Хисса, кими ғайрни улфат этар,
Ўз-ўзича бошига кулфат етар.

“Ўқиш китоби”даги асарларнинг купчилигида ўз замонаси учун ғоят илғор фикрлар олға сурилади. Айниқса, ундаги мактаб, китоб, қалам, илм, ўқитувчи, бола тарбиясида ота-онанинг роли ҳақидаги шеърлар, “Тошбақа билан Чаён” каби ибратли асарлар ҳозирги вақтда ҳам китобхонларга манзур бўлган ва маърифий-эстетик тарбия берадиган асарлар сирасидандир. Ана шу ғоявий ва бадиий юксак, ўқувчиларга манзур бўлган асарлар “Ўқиш китоби”ни ўзбек болалар адабиётининг ноёб намуналаридан деб ҳисоблаш учун асос бўлади.

Ҳамза 1925 йилда “Иккинчи синф учун қироат китоби” дарслигини ёзди. Бу китоб ғоявий мавзуи жиҳатидан Алишер Навоийнинг “Ҳайратул-аброр” асарига яқин туради. Китоб болалар руҳига мос қилиб, насрий йўл билан ёзилган. Ундаги биринчи асар – “Илм”да маърифатлилик, илмли бўлиш шундай шарҳланади:

“Эй болалар, ҳар бир инсон боласига дунёда энг аввал зарур ва лозим бўлган нарса оламда илмлик ўлмоқдир. Илмсиз кишини бутун инсон демак айти хатодир...”

Китобдаги барча дарслар ана шундай тафсилот билан бошланади, сўнг бир байт шеър келтирилади:

Илмсиз ҳар киши учса ҳавога
Кўнгил берма анингдек худнамога.

Ҳамза илм ҳақидаги ҳикояларидан кейингиларини ахлоқ, одоб масалаларига бағишлайди. Хусусан, муаллиф дарсликда бола тарбиясида ота-онанинг бекиёс ролини юқори баҳолайди.

Ҳамза бу асарида халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган. Асарнинг бадиий шаклини белгилашда болалар адабиётининг талаблари тўла кўзда тутилган, фикр содда, ихчам, айти вақтда, жонли тил ва образли иборалар билан баён қилинган.

Асарнинг бошдан-оёқ бева-бечора, меҳнаткаш омма манфаатини ҳимоя қилиш ва маърифатга даъват этиш руҳи билан суғорилганлиги Ҳамзанинг ҳақиқий маърифатпарвар шоир эканлигини тасдиқлайди.

“Қироат китоби” Ҳамза ижодида етакчи ўринда туради.

1915 йилда Ҳамзанинг “Миллий ашулалар” тўплами босилиб чиқди. Бу тўпламдаги шеърларнинг катта кўпчилигида маърифатпарварлик ғояларини тарғиб этиш давом этади. Ҳамза аввалги шеърларида илмли ва яхши хулқли кишиларни маърифатпарвар деб кўрсатган бўлса, энди у ўз халқи учун жонини ҳам аямайдиган, юксак ижтимоий онгли шахсларни маърифатпарвар деб талқин қилди. Бу унинг ижодига ижтимоий воқелик таъсир этганини, ижодкорнинг ғоявий томондан ўсганини кўрсатади.

Шоир “Миллий ашулалар”, “Оқ гул”, “Қизил гул”, “Яшил гул” ва бошқа тўпламларидаги қўшиқлари билан халқ оммасини маданиятли бўлишга ундайди, зулмдан шикоят қилади, ижтимоий фаолликка чақиради.

Машҳур тарбиячи, атоқли шоир, драматург ва бастакор Ҳамза Ҳакимзода Ниезий меҳнаткаш халқни, шунингдек, ёш авлодни ўқитиш, маърифатли қилиш, тарбиялаш ишига ўзининг бутун иқтидорини, умрини бағишлади.

Ўзбек маданиятининг улкан вакилларида бири, педагог, жамоат арбоби ва ёзувчи Абдулла Авлоний 1878 йилда Тошкент шаҳрида тўқувчи оиласида дунёга келди.

Абдулла Авлоний бошланғич диний мактабда ва мадрасада ўқиди, илм-фанга ихлос қўйди. Ўзбек ва бошқа шарқ халқлари адабиётини берилиб ўрганди. Абдулла Авлоний 14 ёшидан бошлаб шеърлар ёзишни машқ қила бошлади. Унинг бу даврда ёзган илк шеърлари ўша давр вақтли матбуот саҳифаларида босилиб турди.

Абдулла Авлоний халқни илм-фан нурларидан баҳраманд қилишни ўзининг бирдан-бир бурчи деб билди ва 1904 йилда ўзи яшаб турган жойда-Мирободда мактаб очди.

Абдулла Авлоний мактаб ҳар томонлама болани ўзига тортиши учун ҳаракат қилади. Унинг кўлидан дурадгорлик ишлари ҳам келар эди. Шунинг учун у ёзув тахтаси, парта ясаб, барча ўқув жиҳозларини ўзгартиради. Бу ерда ўқийдиган болаларнинг асосий кўпчилигини камбағалларнинг болалари ташкил этганлиги сабабли муаллим бой-бадавлат дўстларининг кўмагида “Жамияти хайрия” ташкил этади. Бу билан болаларга кийим-бош, озиқ-овқат, дафтар, қалам бепул берилишини таъминлайди.

Авлоний очган мактабнинг шуҳрати тобора ортиб, ўқувчиларнинг сони кўпая боради.

Абдулла Авлоний ўзи ташкил қилган мактабда болалар диққатини асосий фанларга қаратиб, уларнинг тезда саводини чиқаришга ва аниқ фанлардан баҳраманд этишга ҳаракат қилади. У болаларга жўғрофия, тарих, адабиёт, тил, ҳисоб, хандаса, ҳикмат(физика) каби фанлардан маълумотлар берди.

1907 йилда “Шуҳрат” деб номланган рўзнома ташкил этди ва унинг саҳифаларида меҳнаткаш халқ манфаатларини ҳимоя қилишга доир фикрларни тарғиб этди. Жумладан, рўзноманинг биринчи сониди: “Матбуот ҳар инсонга ўз ҳолини кўрсатувчи, аҳвол оламидан хабар берувчи, қоронғу кунларни ёритувчи, халқ орасида фикр тарқатувчи, илм, иттифоқ, ҳикмат ғояларини” ёювчидир, деб ёзган эди.

Абдулла Авлоний “Адабиёт ёхуд миллий шеърлар” деб номланган тўрт қисмдан иборат бўлган дарслигида ёшларни маориф-маданиятга чорлайди, ярамас ҳуқ-одатларни эса танқид қилади.

Ўша давр халқ педагогикасида Абдулла Авлонийнинг “Биринчи муаллим” – “Алифбо”, “Иккинчи муаллим” – “Ўқиш” китоблари катта роль ўйнади.

Бу китобларда Авлоний ўтмиш адабиётимизнинг энг яхши анъаналарини давом эттирди, илм ва маърифатнинг аҳамиятини янгичасига талқин этди.

“Биринчи муаллим”да Авлоний даставвал 32 ҳарфни ёлғиз ёзиладиган шакллари бир саҳифада алифбо тартибида берган. Шу саҳифада алифнинг

сўзнинг бошида, ўртасида ва охирида ёзилишини кўрсатган, сўнг алифни барча “бош ҳарфлар”га қўшиб бўғинлар ҳосил қилган.

“Биринчи муаллим” – “аввалги синф шогирдлари”га мўлжалланган дарслик бўлиб, Авлоний уни ёзишда Саидрасул Азизийнинг “Устози аввал”ига суянган, айти пайтда ўзининг таълим ва тарбия бериш жараёнида эришган ютуқларидан ҳам кенг фойдаланган. Дарслик икки қисмдан иборат. Муаллиф биринчи қисмда ўқувчини алифбо тартибидаги араб ҳарфлари ва уларнинг ёзилиши билан таништиради, иккинчи асосий қисмда ўқувчини яхшилик билан ёмонликни фарқлашга ўргатувчи дидактик ҳикоятлар берилган.

“Иккинчи муаллим” – юқоридаги дарсликнинг давоми. “Алифбодан сўнг ўқутмоқ учун” ёзилган бу дарслик ахлоқий ҳикоялар ва ибратли шеърлардан ташкил топган. Дастлаб 1912 йили чоп этилган пайтда дарсликдаги ҳикоя ва шеърлар сони 40 га яқин бўлган. Муаллиф уни нашрдан нашрга халқ оғзаки ижоди, Саъдий, Навоий, Пошшахўжа, шунингдек, Л.Н.Толстой ва И.А.Крилов асарларидан олинган шеърлар ва ҳикоялар билан тўлдириб борган.

“Иккинчи муаллим”да болаларнинг ахлоқ, одобига доир, ҳалоллик ва покликка оид турли шеърлар, ҳикоя, масал ва эртаклар жамланган, ранг-баранг аллегорик образлардан усталик билан фойдаланилган.

Китоб “Мактаб” шеъри билан бошланади. Унда кимки мактабга борса, ўқиса, саводхон бўлса, жуда кўп нарсаларга эришиши чиройли таърифланади:

Мактаб дуру гавҳар сочар,
Мактаб сизга жаннат очар,
Мактаб жаҳолатдан қочар,
Ғайрат қилиб ўқинг, ўғлон!
Мактаб сизни инсон қилур,
Мактаб ҳаё эҳсон қилур,
Мактаб ғами вайрон қилур,
Ғайрат қилиб ўқинг, ўғлон!...

Дарсликда кўплаб ибратомуз шеър, ҳикоя ва эртаклар берилган.

Абдулла Авлоний 1904 йилдан умрининг охирига қадар ўқитувчи бўлиб ишлади. У ўнлаб шеърлар, “Мактаб гулистони”, “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” каби дарсликлари билан ҳозирги замон ўзбек болалар адабиётига пойдевор қўйган эди. Узоқ йиллар қайта-қайта нашр этилган “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Носир Хусравнинг “Саодатнома”, Саъдийнинг “Гулистон” ва “Бўстон”, Жомийнинг “Баҳористон”, Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб”, Донишнинг “Фарзандларга васият” типидagi ўзига хос тарбиявий асардир. Унда Абдулла Авлоний ўзининг ижтимоий ва ахлоқий қарашларини баён этган. Асарнинг сўз бошисида муаллиф бу ҳақда шундай ёзади: “Мен бу асаримни мактабларимизнинг юқори синфларида таълим бермак ила баробар улуг адабиёт муҳиблари – ахлоқ хаваскорларининг эътиборларига тақдим қилдим”.

Дарсликдаги ҳар бир бўлим таълим-тарбиянинг муҳим бир масаласига бағишланган бўлиб, уларнинг бири иккинчисини тўлдиради, такомиллаштиради. Ҳар бир бўлимда кичик ҳажмли, ибратли ҳикоялар келтирилади, шеърӣ парчаларда ёки ҳикматли сўзларда “қиссадан ҳисса” чиқарилади. Ёзувчи бу асарида халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланган.

“Туркий гулистон” ахлоқ муаммолари, мезонлари ва турлари муайян тасниф асосида ўзбек тилида илк бор баён қилинган рисола бўлиб, унда муаллифнинг маърифатпарварлик қарашлари изчил бир тизим шаклини олган.

Авлонийнинг фикр-хулосасига кўра, оламнинг яратилишидан мурод инсондир. Инсон бу оламнинг зийнати ва тожидир. Оламдаги ҳамма нарса фақат унинг учун яратилган. Чунки у ақл ва юрак соҳибӣ. Шунинг учун ҳам у ўзига табиат ва Оллоҳ томонидан юкланган улуғ вазифаларга муносиб яшаши лозим. Авлоний ана шу фикрдан келиб чиқиб, рисолаи икки қисмга ажратади. “Яхши хулқлар” деб номланланган биринчи қисмда у 31 фазилат, “Ёмон хулқлар” деб аталган иккинчи қисмда эса 20 иллатга таъриф беради. У ўзининг ахлоқий қарашларини Арасту, Афлотун, Суқрот, Ибн Сино, Саъдий каби алломаларнинг мўътабар фикрлари билан мустаҳкамлайди.

Авлоний таъбирича, ахлоқ “Инсонларни яхшиликка чақиргувчи, ёмонликдан қайтаргувчи бир илмдир. Яхши хулқларнинг ёмонлигини далил ва мисоллар ила баён қиладурғон китобни ахлоқ дейилур”. Авлоний “ахлоқ уламоси”нинг қарашлари асосида инсонларнинг хулқларини яхши ва ёмон хулқларга ажратади, бунга уларнинг нафс тарбиясини асос қилиб олади. У яхши хулқларга фатонат, назофат, шижоат, интизом, виждон, ватанни суймак каби фазилатларни киритса, ғзаб, шахват, жаҳолат, сафоҳат каби иллатларни ёмон хулқнинг белгилари, деб билади.

Қуйида “Туркий гулистон” дан намуна келтирамыз:

“Иқтисод. Иқтисод деб пул ва мол каби неъматларнинг қадрини билмакка айтилар... Саховатнинг эидди бахиллик ўлдиғи каби иқтисоднинг зидди исрофдур...

Ҳозирги замонда мақсудга етмак, ўз миллатига хизмат қилмак, халқга мақбул бўлмак учун илм ва мол лозимдур. Оламдаги ҳамма миллатларнинг ҳол ва қудратлари мол ва бойликлари ила ўлчанадур. Америкаликлар бир дона буғдой экуб, йигирма қадок буғдой олурлар, овруполиклар ўзимиздан олган беш тийинлик пахтамызни кетуруб, ўзимизга йигирма беш тийинга сотурлар. Аммо, биз, осиеликлар, хусусан, туркистонликлар думба сотуб, чандир чайнаймыз...

Халқ ичинда мўътабар бир нарса йўқ давлат каби,
Бўлмағай давлат жаҳонда қуввату сихҳат каби.
Иқтисод, инсоф зийнатдур вужуди одама,
Яхши неъмат йўқ кишига саъй ила ғайрат каби”

Абдулла Авлонийнинг “Баҳор келди”, “Булбул”, “Бола ила гул”, “Ёлғончи чўпон”, “Тулки ила қарға” каби жуда кўп шеърлари кичик мактаб ёшидаги болаларга бағишланган.

“Мақтаб боласи” шеъри бошланғич синф ўқувчилари ҳаётидан олиб ёзилган. Асарда ишёқмас, дангаса боланинг қалбида ўқишга муҳаббат уйғониши умумий йўсинда баён этилади:

Йўлга солди тил ила йўлдошин,
Мақтабга мойил айлади бошин.
Солди ўртоғининг сўзига қулоқ,
Босди ул ҳам ўқув йўлига оёғ.
Иккиси бирга бўлдилар мулло,
Чикди хату савод ҳам имло.

Шу тариқа шоир қиссадан ҳисса чиқарар экан, “Яхши билан юрсанг етарсан муродга” ғоясини илгари суради.

Абдулла Авлоний ўзбек адабиётида драма жанрининг ривожланишига ҳам катта ҳисса қўшди. Унинг “Адвокатлик осонми?”, “Пинак”, “Биз ва сиз” пьесалари адабиётимиз тарихида ўчмас из қолдирди.

Абдулла Авлоний 1934 йилда вафот этган. У маърифатчи шоир, драматург, журналист, режиссёр, таржимон, актёр, жамоатчи, муаллим сифатида халқимиз қалбида мангу сақланиб қолади.

Ақлий ҳужум учун саволлар:

1. Ҳамзанинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот беринг?
2. Ҳамзанинг яратган дарсликлари ҳақида гапиринг.
3. Адибнинг иккинчи синф учун “Қироат китоби” дарслиги қачон ёзилган?
4. А.Авлоний қачон ва қаерда туғилган?
5. Авлоний ўқитувчилик фаолиятини қачон бошлаган?
6. А.Авлонийнинг ёзган шеърлари ҳақида гапиринг?
7. А.Авлонийнинг “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” асарининг тузилиши ҳақида маълумот беринг.
8. Авлоний қайси жанрларда ижод қилган.

ЎЗБЕК АДАБИЁТИ КАФЕДРАСИ АЪЗОСИ
Х. ҲОЗИЛОВАНИНГ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ
ЙЎНАЛИШИ 4-КУРС ТАЛАБАЛАРИ УЧУН
“ЎЗБЕК БОЛАЛАР АДАБИЁТИ” ФАНИДАН
2-СОАТЛИК МАЪРУЗА МАТНИ.

(2010 – 2011 ўқув йили учун)

